

19. Спогади Дорошенко О.Л., м. Батурин. – БІМ. – Кв. № 53.
 20. Спогади Стадник О.С. – БІМ. – Кв. № 76.
 21. Спогади Новохацького М.Я., м. Бахмач. – БРІМ.-ПД. – Інв. № 2343.
 22. Спогади Чухно Н.І., м. Батурин. – БІМ. – Кв. № 48.
 23. Стрижун Т. Технічно-конструктивні характеристики млинів...Бахмаччини // Український млинологічний журнал. – 2011. – № 1. – С. 76-80.

Хармак М.Н. К истории водяных мельниц в Батурине

В статье на основе обстоятельных исследований, проработки массива источников рассматривается развитие мельничного промысла на Посеймье. Автор пытается раскрыть экономическую структуру мельничного промысла Батурина и воспроизвести первоначальный исторический вид водяной мельницы.

Ключевые слова: водяная мельница, Батурин, мельничный комплекс, дамба.

Kharmak M. M. The history of watermill in Baturyn

On the basis of thorough analysis of different sources the development of mill trade in Poseimiia is studied in the article. The author tries to reveal the economic structure of watermill trade in Baturyn and to show the first historical image of watermills.

Key words: watermill, Baturyn, watermill complex, weir.

28.02.2013 р.

УДК 94(477):2-283+7.04

**М.Ф. Дмитрієнко
О.Б. Походзяца**

«Ім'я славетного гетьмана І. Мазепи житиме вічною славою в пам'яті нашого народу, бо він хотів дати змогу розвинути у повній свободі усі його безмежні можливості...»

Пилип Орлик

**ІКОНОГРАФІЯ ГЕТЬМАНА
ІВАНА МАЗЕПИ У ВІТЧИЗНЯНИХ ТА
ІНОЗЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ**

Автори статті розглянули іконографію гетьмана Івана Мазепи та провели порівняльний аналіз зображень, створених різними мистецькими школами. Одночасно визначено найбільш достовірні зображення, що дають уяву про нього як про людину і державного діяча. Особливу увагу було приділено питанню сприйняття образу гетьмана в соціумі його сучасниками та наступними поколіннями через призму мистецької спадщини вітчизняних та європейських художників.

Ключові слова: іконографія, портрет, гетьман, козацька держава, український та європейський живопис.

Питання іконографії гетьмана І. Мазепи є одним з найактуальніших на сьогоднішній день. За останні два десятиріччя цій темі присвячені десятки наукових праць, однак з новими відкриттями постають нові запитання, обґрунтовані необхідністю детального вивчення походження творів, їх

художніх особливостей, створення та датування. До сьогодні дослідники не полишають розвідок стосовно достовірності наявних портретів гетьмана, висловлюючи нові бачення із цього приводу, додаючи нові методи дослідження. Іноді відомі нам зображення гетьмана так різняться між собою, що видаються за різних осіб, на що впливає своєрідність мистецьких шкіл, регіону та часу створення.

Переходячи безпосередньо до розгляду питання про іконографію І. Мазепи у вітчизняних та іноземних пам'ятках мистецтва, слід відмітити, що її оцінки багато в чому суперечливі, як і сама особистість гетьмана. У статті за 2007 р. «Портрети гетьмана І. Мазепи: ідентифікація образу та іконографічний аналіз зображень» нами вже була зроблена спроба віднайти та визначити достовірні зображення І. Мазепи. Були проведені ґрунтовні розвідки іконографії гетьмана та класифікація зображення за таким принципом: 1) західноєвропейські прижиттєві портрети; 2-3) прижиттєві портрети вітчизняних майстрів 4) копії портретів ХІХ ст.; 5) портрети та сюжети романтичного жанру [25, 242-284]. Можливо у статті були висвітлені не всі питання іконографії І. Мазепи, однак вона викликала певний резонанс та підштовхнула вітчизняних дослідників «у відповідь» провести ряд наукових пошуків (праці О. Ковалевської, С. Павленка та ін.). У цій статті авторами крім іконографічних розшуків буде звернено увагу на типи портретів гетьмана: лицарські, ктиторські, родинні та портрети-образи, що визначить їх функціональну приналежність у соціумі. Розглянемо зображення гетьмана в живописі, іконописі, та графіці.

Складність у вітчизняній іконографії І. Мазепи виникає у тому, що після оголошення його зрадником та накладення анафема портрети гетьмана знищувалися. У листопаді 1708 р. О. Меншиков наказав нашвидкуруч збудувати шибеницю й принести з батуринського палацу портрет гетьмана. Під захоплені вигуки п'яних стрільців на очах у пов'язаних до купи бранців зображення гетьмана «повісили... посеред города Батурина». Гетьманську резиденцію у Батурині розграбували й спалили вщент. Такої ж долі зазнали численні маєтки гетьмана й навіть церкви, де були його зображення як благодійника [38, 363]. Натомість слід звернути увагу на іноземні джерела, які можуть відіграти неоцінену роль для відтворення його образу.

На сьогодні нам відомо декілька десятків зображень гетьмана І. Мазепи в музейних зібраннях України, Росії та Європи, однак достовірних, тих, що із певністю можна приписати гетьману, одиниці. Використаємо у статті найбільш вірогідні зображення І. Мазепи, простежимо відмінності передачі його образу, виконані різними мистецькими школами. Разом із порівняльним методом дослідження для відтворення образу портретованого важливі

спогади сучасників, в яких йдеться про характерні зовнішні риси, що надають достовірний матеріал про особливості просопротографічного портрету гетьмана. Ось що писав про І. Мазепу його сучасник, історіограф Карла XII Георг Норберг (Jean Pierre Norblin de la Gourdain): «Мазепа середнього зросту, худорлявий, хоча йому близько 70 років, очі в нього бистрі і зберегли весь свій вогонь і жвавість, вуса має на польську моду». Сам король Карл XII «... побачив чоловіка, котрого кожний крок і кожен рух свідчили про дуже високу культуру і про незвичайно витончені товариські форми» [45, 99]. Густав Адлерфельт мав схожу із попередньою характеристику І. Мазепи: «Трохи вищий середнього зросту, мав аскетичне обличчя, худорлявий, із серйозним виразом та гордим, похмурим поглядом» [27, 185]. Історик мистецтва другої половини XIX ст. Д. Ровинський, використавши спогади сучасників про гетьмана, спробував відтворити образ у писемному вигляді: «Мазепа був росту середнього, худорлявим, мав невеликі чорні вогненні очі, погляд гордий та суворий, посмішку уїдливу; видавався замріяним, але любив веселощі. Пронизливий ум його стежив за вчинками людей, вмів вивідувати їх таємниці; сам І. Мазепа був потайним та обережним в найвищому ступені» [41, 1022]. Таким чином створюється образ дуже енергійної та дійової людини.

Масмо велику вдячність представникам старшинських родів, які «склали високу шану пам'яті гетьмана», й, відповідно, потай зберігали оригінальні портрети та їх копії в своїх садибах [24, 96]. Особливо цінними є портрети українських художників, до яких відносимо погрудний портрет І. Мазепи з Національного музею історії України (далі НМІУ) [15]. І хоча портрет зазнав декілька реставрацій, іноді невдалих, що призвело до деформації образу (портретований став дещо огряднішим), він є одним із найкращих зразків українського козацького портретного живопису XVIII ст. На портреті зображено чоловіка середнього віку, без головного убору, волосся та вуса чорні. Одягнений він у темно-зелений жупан та червону сорочку. Через праве плече перекинута синя муарова стрічка ордену Св. Андрія Первозваного, на грудях з лівого боку – орден Білого Орла. У правому верхньому куті герб «Курч» з літерами: І(Іван) М(Мазепа) Г(гетьман) В(війська) Ц(царської) В(величності) Є(його) П(пресвітлого) З(запорозького) [35, 279]. Розвідки щодо походження портрету було проведено істориком М. Грушевським. Він порівняв цей твір із портретами з Гріпсгольмської галереї та із зображенням на гравюрі Д. Галяховського, вказуючи на подібність основних рис, хоча на розглянутому портреті гетьман значно молодший та огрядніший [22, 246-248]. Портрети з вищезазначених джерел були написані в останні роки гетьманування І. Мазепи (портрет із Гріпсгольма зазнав нищівної кри-

Невідомий художник Лівобережної України.

Портрет І. Мазепи. XVIII ст., підмальовки XIX ст. / НМІУ тики сучасних дослідників), а на цьому портреті наш персонаж зображений ще порівняно молодим. М. Грушевським було виявлено, що портрет переходив у козацькій родині Бутовичів, які пишалися цієї власністю. Стрічка ордену Андрія Первозваного була домальована пізніше художником-кріпаком генерала М.Г. Репніна у першій половині XIX ст., що призводило до труднощів у атрибуції портрета. Цей саме художник, окрім орденської стрічки, невдало замалював кракелюр різного ступеню, що з'явився з часом на портреті. Надпис на зворотному боці зроблено ще прадідом В. Бутовича, який помер у 1820 р. Саме він і заповідав спадкоємцям передати портрет до Історичного музею (нині – НМІУ) [23, 162]. Розвідки історика О. Ковалевської, які вже базувалися на проведеній рентгенограмі портрету, підтвердили попередні припущення, що він належить до XVIII ст. [31, 298]. О. Ковалевська також провела ряд досліджень стосовно портрету І. Мазепи з Дніпропетровського художнього музею (далі ДХМ) і виділяє з усіх зображень як найкращий [30, 157-60; 31, 299-300; 32, 171-177].

Натомість стосовно достовірності портрету І. Мазепи з ДХМ у авторів статті виникають сумніви. В даному випадку ми погоджуємося із С. Павленко, що висновки до цього портрету робити передчасно [39, 71-76]. Портрет є реалістичний, виконаний художником академічної школи і мав би передати достовірно усі риси обличчя портретованого.

Невідомий художник Катеринославської губернії.
 Портрет І. Мазепи (з колекції Родзянок) / ДІМ (Україна)

Дійсно, обличчя портретованого нагадує словесні описи та інші зображення гетьмана, однак є і яскраво виражені відмінності. По-перше, за описами сучасників гетьмана, які ми розглянули вище, він мав чорні пронизливі очі, темне пишне волосся та вуса (у похилому віці, звісно, він вже зображувався із сивими буклями). Також привертає увагу на підборідді невеличка ямка, якої немає на інших портретах. Звернемо увагу дослідників, що портрет є лицарським (портретований одягнений у лати), і якщо він належить до письма XVIII ст., портретований мав би бути зображений із символом гетьманської влади – булавою. Також мали б бути передані експресивність постаті І. Мазепи, його якості воїна та керманича держави.

До родинних козацьких портретів слід віднести також «Німецького «Азефу», доданого до наукового обігу С. Павленко [39, 59]. Важко атрибутувати портрет по фотографічному знімку, однак навіть за візуальним спогляданням художніх ознак видно, що портрет написаний художником-іконописцем Лівобережної України. Портрети, виконані українськими іконописцями, є надто своєрідними, однак головні риси портретованих в них передавалися обов'язково. По стилю написання та за художніми особливостями цей портрет перекликається з портретом гетьмана К. Розумовського, який надійшов до колекції НМІУ з Церковно-археологічного музею Київської

духовної академії [16].

Провідне місце в іконографії зображень гетьмана займає ктиторський портрет І. Мазепи з козацької родини Родзянок (нині в Дніпропетровському історичному музеї, далі ДІМ) [1], виконаний на замовлення у 1877 р. російським живописцем П. Окуловим [37, 106-110]. Д. Яворницький виявив цей портрет і охарактеризував таким чином: «Цей портрет є точне повторення того портрета, що був відкритий у великій церкві Києво-Печерської лаври і який був надрукований в «Киевской старине» редактором цього журналу Ф. Лебединцевим [48, 46]. Ростове зображення І. Мазепи – чоловіка середніх літ, одягненого у зелений кунтуш, поверх якого накинутий червоний жупан, оздоблений хутром, на голові – червона шапка, оздоблена темним хутром, як і на жупані. Правицею спирається на палицю, лівою рукою тримається за пояс. У правому верхньому куті герб із літерами «И (Іван) М (Мазепа) Г (Гетьман) З (Запорозький) К (Козацький) К (ктитор) С (Святої) П (Печерської) Л (Лаври)» [22, 247]. «Благообразне обличчя» І. Мазепи мистецтвознавець П. Білецький порівнював із зображенням на панегірику І. Мигури 1706 р. [19, 241]. С. Павленко зробив дуже вдалі розвідки стосовно цього портрета та порівняв його з більш ранніми варіантами (XVIII ст.) [2] з колекції ДІМ [39, 46-52]. На нашу думку, це дуже вдала знахідка для дослідників іконографії І. Мазепи. Використання за основу зображення з Успенської церкви Києво-Печерської лаври на Катеринославщині пояснюється відсутністю портретів І. Мазепи, однак їх тиражованість вказує на його велику популярність в козацьких родинах. Зображення ктатора І. Мазепи знаходилося з кінця XVII ст. на стіні навпроти лівого кліросу Успенської церкви Києво-Печерської лаври. Цей портрет відносився до прижиттєвих. І. Мазепу було зображено ще зовсім молодим чоловіком [34, 188-191]. Серед усіх розглянутих інших проаналізованих нами портретів це найдавніше зображення гетьмана. Відносно віку портретованого та часу створення цього зображення існували суперечливі думки. М. Грушевський вважав, що тут зображено особу років 40, тобто І. Мазепу показано ще до часу його гетьманства, з «лицем круглим, з легко зарисованими вилицями і невеликими вусами, в українському вбранні, без гетьманських клейнодів» [22, 247]. У 1899 р. О. Лазаревський не міг пояснити того факту, чому лаврська братія залишила портрет І. Мазепи після оголошення анафеми – до 1884 р. Він порівнює портрет з гравірованими зображеннями І. Мазепи, виконаними «на піднесення» лаврським гравером Інокентієм Щирським [33, 457]. За свідченнями очевидців, фотографічний знімок з стін Успенської церкви робився для високопосадовця з Москви. Цінність знімку знижується тим, що фотограф сам ретушував його за власною фантазією і навіть додав

перо на шапці гетьмана [46, 382-383]. Зображення з Успенської церкви Києво-Печерської лаври, на жаль, вже не існує, що підвищує значимість парсун з ДІМ. Метою ктиторських портретів було відображення не воїна, а благодійника храму. Отже, в цих катеринославських зображеннях І. Мазепи розкриваються його людські якості – порядність, стриманість, співчуття та висока духовність.

Портрет І. Мазепи-ктитора (1693-1695) був і на стіні Богоявленської церкви Києво-Братського монастиря. Розписи Богоявленської церкви тривали з кінця XVII – до початку XVIII ст. Їх здійснили український художник І. Квятковський та італійський майстер А. Скотті [29, 75-76]. Вони могли бути авторами цього портрету на стіні. Зображення «на великій Богоявленській церкві братського монастиря» не збереглося, та й сам храм згодом був зруйнований. Натомість залишилися розвідки історика М. Берлінського, який за словесними свідченнями очевидців відтворив зображення гетьмана на Богоявленській церкві словесно: «Був він... з бородою та вусами, з густими і великими бровами, в зеленому кунтуші з стоячим коміром, і собою був дуже прекрасний» [47, 370-371]. В. Ясинський, ректор Академії, величав гетьмана «особливим обновителем і благодійником братського монастиря». Крім того, як ми зазначали вище, він передав братчикам цінну бібліотеку з рукописами, опікувався підручниками для студентів, підтримував викладацький персонал.

До іконографічних джерел необхідно додати портрети гетьмана в іконописі. Зображення І. Мазепи бачимо на іконі Успіня Пресвятої Богородиці Каменського монастиря на Стародубщині. Відомо, що храм було побудовано 1687 р., коли Івана Мазепу обрано гетьманом України. При допиті за наказом російського уряду братія монастиря свідчила стосовно портретних зображень на іконі: «Скоропадський був сухий, Мазепа – «чубом рудав, дволик із бородою», а полковник Полуботок – «дороден» (огрядний) і волосом русяв» [42, 738].

Зображення І. Мазепи бачимо на іконі «Покрова Пресвятої Богородиці» з НХМУ [18]. Її було виконано на замовлення племінника І. Мазепи, переяславського полковника І. Мировича у 1708 р. майстром Києво-Печерської лаври (?) [19, 91]. Видатний український поет Т.Г. Шевченко назвав твір «історичною картиною» не випадково, адже на ній зображені відомі історичні діячі: «В цій церкві зберігається чудова історична картина, пензля, можна гадати, Матвеева, якщо не іноземця якого. Картина поділена на дві частини: зверху – покров пресвятої Богородиці, а внизу Петро I з імператрицею Катериною, а навколо них – відомі сподвижники. У тому числі і гетьман І. Мазепа... в усіх своїх регаліях» [44, 24]. Навпроти імператора – Феофан Прокопович, біля государя – придворні

Портрет І. Мазепи / З Літопису С. Величка

дами, навколо – козаки з жінками у національному одязі. Виходячи із датування ікони, І. Мазепа зображений в останні роки свого життя (1704-1709). Він стоїть позаду Петра I та Катерини, одягнутий в лати, поверх яких накинута горностаєва мантія, підстрижений в кружок на козацький манер, з вусами. Поруч з ним – Іван Мирович [19, 91].

С. Павленко висловлює версію, що І. Мазепа зображений на стінописі Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерського монастиря в композиції «Перший вселенський собор» [39, 104-114], з якою автори статті погоджуються. Це зображення подібне до того, що було на іконі «Успіня Пресвятої Богородиці» та стінах Братського монастиря. Дослідник переймається питанням, чому І. Мазепа зображений без ордену та стрічки ордену Андрія Первозванного і не одягнений у лицарські обладунки. Справа у тому, що в іконописі Києво-Печерської лаври не було традицій зображати ктиторів у військовому вбранні, та й нагороди і символи влади зображались також не завжди. Вони частіше були зображені смиренними прочанами, аніж лицарями. Тому в іконописі Києво-Печерської лаври І. Мазепа зображався не як військовий, а проста смиренна людина.

На відміну від ктиторських зображень гетьмана, на гравюрах І. Мазепа виступає справжнім лицарем, таким, як його описують сучасники. Окрему серію портретів становлять гравюри київських майстрів. До прижиттєвих належить гравюра «Панегірик на честь Івана Степановича Мазепи», виконана архідияконом Києво-Печерської лаври І. Мигурою 1705-1706 рр. [12; 3]. Автор мав за мету зобразити апофеоз гетьмана, як фундатора, покровителя і благодійника Києво-Братської школи. Не дивлячись на розкішне видання цього панегірика, ростове зображення гетьмана на ньому виглядає дещо спростованим. Однак і в даному випадку воно дуже влучно характеризує ставлення сучасників до портретованого. Ми бачимо гетьмана в латах, із атрибутами вищої влади, зображеним з вусами і невеличкою борідкою, в оточенні святих на чолі з апостолом Андрієм. Поруч зображені музи: Істина,

Художник М. Бернігерот.
Портрет І. Мазепи. XVIII ст. / ЛНБВС

Правда, Наука та Мистецтво, вгорі – київські храми, відбудовані або оновлені на кошти І. Мазепи: Миколаївський собор на Печерську, Троїцьку надбрамну церкву, Успенський собор та Всіхсвятську церкву Києво-Печерської лаври, Вознесенську та Кирилівську церкви. Внизу твору подано зображення родового герба Мазепи у супроводі панегіричного тексту. О. Лазаревський був переконаний, що на гравюрі зображено саме І. Мазепу. Гравюра має велике історичне значення, оскільки зображення було піднесено особисто гетьману [33, 455].

Подібне до цього зображення І. Мазепи-лицаря бачимо на рідкісній гравюрі київського майстра Д. Галяховського, учня О. Тарасевича, під назвою: «Теза на честь Івана Степановича Мазепи». На ній гетьман зображений у передостанній рік життя (1708 р.). Цей офорт на шовку можна віднести до кращих творів граверів школи Києво-Печерської лаври. Вона, напевно, була б знищена, якби її не підшили під Св. Плащаницю. Гравюра знаходилася в одній з церков біля Києва, де у 1838 р. її придбав Костянтин Свідзинський. Потім вона потрапила у Варшавську бібліотеку Красінських, нині перебуває в Національному музеї Варшави (далі НМВ). Попри те, що зображення гетьмана на гравюрі виглядає ідеалізованим та стилізованим, воно слугує історичним джерелом, що свідчить про апогей гетьманської влади. Гравюру готували для виступу на захист філософських тез Івана Новицького в

Києво-Могилянській академії та призначалася вона на піднесення під час академічних урочистостей гетьманові. Гравюра є пророчою, передає образ бурі, землетрусу, загальної руїни, що спіткали українські землі [17].

Знаходимо зображення гетьмана у творчому доробку ще одного київського гравера Інокентія Щирського. Нам відомо, що в Київській духовній академії зберігалася три його роботи кінця XVII ст.: батальна сцена «Взяття Кизи-Кермена в 1697 р.», портрет «Іван Мазепа, царі Іоанн та Петро I» та «Апофеоз Мазепи». Остання гравюра призначалася для піднесення самому І. Мазепі, отже в ній майстер намагався досягнути максимальної портретної схожості.

Серед вітчизняних видань у якості іконографічного джерела для дослідників становить інтерес серія світських портретів до літопису Самійла Величка: Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, М. Многогрішного, М. Ханенка, І. Самойловича [28, 156]. Зображення І. Мазепи з цього циклу можна віднести до прижиттєвих, що було створене за кілька років до його загибелі. Це був період найактивніших дій гетьмана, спрямованих на відродження української державності. З гравюри видно, що портретований мав досить моложавий вигляд для свого похилого віку. Відносно автентичності зображення та висловлених сумнівів автори статті схиляються до думки, що це зображення достовірне. Ймовірно, що портрет був створений самим С. Величком. Тут І. Мазепа дуже схожий до описів своїх сучасників, зображений в традиційному козацькому одязі, в правиці, якою він обіперся на стіл, булава. У правому верхньому куті розміщено родовий герб. І. Мазепа зображений в невимушеній позі, що вказує на вплив світського живопису на його іконографію. Це дало можливість художнику передати характер та особисті риси портретованого.

До західноукраїнського живопису слід віднести портрет І. Мазепи з Палацу Сангушків в Підгірцях (з колекції Ходкевича). На жаль, це єдиний на сьогодні відомий нам портрет гетьмана західноукраїнської школи XVIII ст. А. Енсен вважав його карикатурою [27, 190]. Це погрудне зображення чоловіка похилого віку із булавою, голова якого нахилена набік, має доброзичливий погляд, усміхнені уста. На користь цього зображення виступали О. Лазаревський [33, 461-462] та І. Павловський [40, 195] (з колекції Ходкевичів). У Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника зберігається добре виконана у XIX ст. художником К. В. Кієлісінським копія портрету (з колекції Павліковських) [8]. Якщо припустити, що це дійсно портрет І. Мазепи, то в ньому відмітимо ще один бік мазепиною настрою, такі його риси характеру, як щирість та доброзичливість. Зображена

борода дає нам підставу твердити, що портрет виконано в останні роки життя портретованого.

Наступна серія портретів І. Мазепи належить західноєвропейським майстрам. Їх складають живописні полотна та гравюри. Це портрети, на яких він зображений в перші роки XVIII ст., коли планомірно налагоджував україно-європейські політичні стосунки. Тоді гетьман став особливо відомим за кордоном, тому не дивно, що його зображення з'явилися в Європі саме в цей проміжок часу. Відмітимо, що західноєвропейська іконографія І. Мазепи ще не до кінця вивчена. Якщо його портрети на теренах Російської імперії нещадно знищувалися, то в європейських державах є більше шансів зустріти зображення гетьмана. Натомість сьогодні замість того, щоб шукати нові роботи, вченими спростовуються і ті, що були винайдені у XIX – на початку XX ст. С. Павленко зазначав, що автори статті М. Дмитрієнко та О. Суховарова-Жорнова (Походяща) не були обізнані із статтями О. Ковалевської та І. Мицика в «Сіверянських літописах» [39, 11], хоча це було неможливо, адже їх статті були здані до друку одночасно.

До своїх дослідів стосовно портретів із Гріпсгольмського замку та Державного історичного музею (м. Москва) слід додати, що вони виконані в сарматському стилі. Збільшені вуха, одяг, зачіска на польський манер зовсім не є аргументами для повного спростування цих зображень. Погоджуємося, що І. Мазепа мав східні риси із Казимиром Сапегою. Однак, в усякому випадку портрет І. Мазепи в колекції Казимира Сапєги мав бути обов'язково. Вірогідніше усього, що портрет писав придворний художник Сапег. Цей портрет перекликається також з іншими сарматськими портретами першої половини XVIII ст. – Станіслава Ліщинського, Яна III Собеського, Михайла Вишневецького [21].

І. Мазепа мав імпульсивну натуру і навряд чи б при своїй зайнятості, і щільному графіку дипломатичних зустрічей позував художнику декілька днів, необхідних для створення подібного твору. Митець міг написати лише обриси, а потім домальовувати з пам'яті. Також портрет І. Мазепи міг бути костюмованим, зображеним не в своєму одязі, що допускалося в європейському живописі XVII-XVIII ст. на відміну від українського (можливо в латах К. Сапєги). Не був вивчений і увесь іконографічний ряд гетьмана К. Сапєги. Так, наприклад, в Львівській галереї мистецтв зберігається достовірний портрет К. Сапєги, на якому він зовсім не схожий із портретом з Гріпсгольма (відмінна форма голови із залисинами, а не густою чуприною) [4]. Отже, на нашу думку, не варто поспішати використовувати зображення із Гріпсгольму та ДІМ (м. Москва) за ілюстративний матеріал та викладати в Інтернеті, як портрети К. Сапєги. До повних з'ясувань краще використати в науковому обігу точні версії зображень.

Невідомий художник.

Іван Мазепа (?) на коні / ДІМ (Москва)

Погоджуємося, що до «гріпсгольмського портрета» виникає багато запитань, однак стосовно «кінного портрета» з Державного історичного музею (м. Москва) автори залишають свою думку на користь І. Мазепи. Тут гетьман зображений як переможець на фоні багалії, верхи на коні, одягнений у лати, з булавою в правій руці. Вгорі над ним – алегорична жіноча фігура із сурмою, яка сповіщає перемогу. Зустрічаємо у спогадах про 63-річного гетьмана І. Мазепу французького дипломата Жан де Балюза такі строки: «Тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтера, а їздець з нього знаменитий» [26, 25]. В українському живописі кінця XVII ст. – початку XVIII ст. ще не були поширеними парадні портрети з батальними сценами. Також важливим аргументом на користь І. Мазепи вказує булава, саме така, яку ми бачимо на гравюрах І. Мазепи роботи київських (І. Мигури, Д. Галяховського) та європейських майстрів (Д. Бейля, М. Бернігерота, С. Фалька).

Ми маємо подякувати О. Ковалевській за її нове бачення вирішення проблеми атрибуції портретного живопису [30, 152-167]. Однак, складність виникає

у тому, що криміналістичний метод дослідження більше підходить для атрибуції академічного живопису, натомість для козацьких парсун та сарматського живопису він може бути застосований тільки на певний відсоток. Необхідно враховувати і інші методи дослідження, що в комплексі нададуть найбільш адекватну оцінку історичному портрету XVII – XVIII ст., плідно вивчити музейні колекції та архіви Швеції та Росії, продовжити порівняльний аналіз іконографії І. Мазепи та К. Сапєги.

Для європейських художників І. Мазєпа був, перше, державним діячем, розумним дипломатом та керманічем своєї країни. Реалістичністю виконання відрізняються його портрети у виконанні європейських гравєрів. До них ми відносимо прижиттєве зображення гетьмана на гравюрі німецького майстра Мартіна Бернігерота, яке було виготовлене ним для політичного польського журналу «Європіше Фама» (1704-1706 рр.) [10]. Погрудний портрет є лицарським, на якому І. Мазєпа зображений як воїн, у латах, з гетьманською булавою в правиці. О. Павленко ставить під сумнів достовірність зображення, адже гетьман у латах, однак без ордену та стрічки ордену Андрія Первозваного [39, 70]. Але гравєр часто зображав своїх портретованих без нагород. Також у М. Бернігерота було обмаль часу для створення портрету І. Мазєпи. Він акцентував увагу глядача у першу чергу на обличчя. Тут гетьман зображений з вусами та невеличкою борідкою. Порівняно із гравюрами київських майстрів цей портрет насичений більшою емоційністю. О. Лазарєвський вважав його достовірним, яке має історичну та художню цінність [33, 455]. Часте використання цього портрету у європейських виданнях скріплює думку про його автентичність. Угорський художник Самуель Фалько (1766-1826) на основі гравюри Мартіна Бернігерота у 1796 р. написав свою версію зображення гетьмана. Ще одна копія із цієї гравюри з'явилася 1835 р. у польському журналі «Przyjacieł Ludu» [9]. Отже, розглянуті портрети європейських гравєрів є достовірними, яким можна, на нашу думку, довіряти при відтворенні зовнішніх рис портретованого.

У якості іконографічного джерела нами вже були розглянуті гравюри і малюнки з романтичної серії про І. Мазєпу [25, 272], виконані переважно європейськими майстрами у 20-60 рр. XIX ст. Розповсюдження таких зображень в європейському живописі викликала романтична поема Д. Байрона «Мазєпа», яку він написав у 1817 р. під враженням Вольтерівської «Історії Карла XII». Європейські художники створювали свої версії «байронського Мазєпи». Серія картин базується на його любовній пригоді. В юні роки він закохався в жінку пана Фальбовського Марію. Про їх стосунки дізнався сам Фальбовський та наказав роздягти юнака, обмастити

дьюгтем, обкачати у пір'ї, прив'язати обличчям до хвоста коня, кілька разів вистрелити йому над вухом та пустити коня вскач [36, 12]. Існує ціла серія зображень, де І. Мазєпа зображений прив'язаним голим до коня, який несе його в лісній хащі. В такому образі «героя-любовника» він зображений на гравюрах Горація Вернета [Horace Vernet], Теодора Герікалта [Theodore Gericault] та Євгенія Ламі, Євгенія Делакроїс [Eugene Delacroix], Джона Казєна [Jon Cousen] в 20-30-х рр. XIX ст. [41, 1026; 49; 7], Йоганна Шюнберга (XIX ст.) [6], А. Морозова та А. Чишкова (40-60 рр. XX ст.) [13]. У цих творах акцентується увага на красивому м'язистому тілі Мазєпи. Вони носять світський характер і з'явилися за вимогою суспільства, яке прагнуло розваги, втіхи і не зовсім переймалося ним як особистістю, патріотом своєї держави. Продовженням цієї теми є гравюри, на яких непритомного І. Мазєпу козаки знімають з коня. Заслужують на увагу з цієї серії гравюри Луїса Болангєра [Louis Boulanger] (1827р.) [49, 157] та М. Щурова (худ. Ф. Драгунов, 1836 р.) [14]. Тут І. Мазєпа зображений молодим симпатичним чоловіком, з круглою формою, трохи видовженим обличчям, з темно-русявим волоссям, яке спадає на його обличчя локонами. Однак ці портрети не є прижиттєвими. Це опоетизовані уявлені образи І. Мазєпи, до якого суспільство поставилося як до героя-любовника, а не державного діяча.

За браком оригіналів портретів І. Мазєпи і підвищення попиту на них, з'являлися портрети, писані за уявленням авторів, які, спираючись на спогади очевидців, додавали особисте сприйняття образу під час створення своєї моделі. І. Мазєпа був настільки помітною особистістю не тільки в Україні, а й у Європі, що повністю стерти про нього пам'ять було неможливим. Тому деякі давні портрети починали згодом видавати за портрети І. Мазєпи. Художники О. Осипов, С. Землюков та інші митці XIX ст. через відсутність портретів за основу своїх праць часто брали зображення «Напольного гетьмана» і, додаючи народні уявлення про Мазєпу, створювали свій варіант портретів-образів. За браком достовірних зображень слід розглядати кожен портрет гетьмана, навіть який є копією або написаний за словесними описами. Так, автори книги «Мазєпа» (1993 р.) опублікували картину Т. Шевченка «Марія» (1840 р.), на якій, на їх думку, в композиції зображений портрет гетьмана [36, 201].

Виходячи з наших розвідок стосовно іконографії І. Мазєпи, слід відмітити, що вона і досі залишається до кінця невизначеною. Виділимо найбільш достовірні зображення І. Мазєпи (8 у вітчизняному мистецтві та 3 в європейському).

1. У вітчизняному мистецтві: роботи І. Мигури, І. Галяховського, І. Щирського, С. Величка, невідомих авторів з колекцій Бутовичів та Родзянок, в іконописі на стіні Троїцької надбрамної церкви та

на іконі «Покрові Пресвятої Богородиці».

2. В європейському живописі: М. Бернігерота, Д. Бейля, С. Фалька.

Відмітимо, що на усіх представлених портретах XVIII ст. (окрім пошкодженого реставрацією портрета з колекції Бутовичів) І. Мазепу зображено худорлявим, середнього росту, з вусами, іноді з невеличкою борідкою.

Автори не знімають з наукового обігу портрет І. Мазепи роботи невідомого європейського художника «Кінний портрет І. Мазепи» (ДІМ, м.Москва) та портрет-карикатуру з Підгірць (з колекції Ходкевичів).

Було простежено, з яким портретом І.Мазепи на сьогоднішній день найбільше рахуються історики та мистецтвознавці. Виявилось, що це зображення з літопису С.Величка.

Значимо, що на портретах європейських художників та граверів І. Мазепа зображений воїном, державним діячем. Таким його можна побачити і на творах київських граверів І. Мигури та Д. Галяховського. Здебільшого автори прагнули передати мужність та патріотизм свого героя. І. Мазепа був не тільки політичним діячем, керманічем козацького війська, а й визначним меценатом українського православ'я. Отже, не дивно, що його герб прикрашає численні ікони, шати до них, потири, Євангелія. В українському мистецтві широко відобразилась діяльність І. Мазепи як благодійника та будівничого. Були поширені ктиторські зображення гетьмана (на іконах та портретах), в яких він представлений покровителем православної церкви, а не як воїн та політичний діяч. Також у XVIII ст. вже бачимо портрети І. Мазепи в світському українському живописі: зображення з літопису С. Величка, портрет невідомого художника з колекції Бутовичів, портрет з колекції Ходкевичів. Певний «відтиск» на образі залишали майстри своєї мистецької школи, вносячи власне бачення образу (ктитор-благодійник, військовий діяч тощо). Важливо простежити, яке призначення виконував портрет у суспільстві (прикрашав мастику козацького старшини (портрет з колекції Бутовича) або мав знаходитися у церкві (ктиторські портрети).

Робота над відтворенням достовірного образу гетьмана І.Мазепи триває. Сподіваємося на нові відкриття та знахідки в музейних та приватних колекціях як в Україні, так і за кордоном. Велику надію покладаємо на європейські держави, де ще перебувають досі неатрибутовані козацькі портрети, у тому числі і портрет І. Мазепи. Разом із традиційними засобами дослідження з'являються нові методи та технологічні засоби, які допомагають визначити датування та походження творів, а інформаційні мережі прискорюють процес дослідження. Більш ефективної роботи дасть співпраця мистецтвознавців з істориками.

Відтак ми можемо зробити висновок, що в очах вітчизняних та європейських митців гетьман був людиною-легендою, уособленням лицаря, що прагнув для українського народу щасливої долі, можливості процвітати в колі європейських держав. Доба, що носить ім'я цієї великої людини, залишилася самим достовірним історичним фактом духовно-культурного самовизначення і політично-національного самоусвідомлення нашого народу.

Посилання

1. ДІМ, інв. № Ж-250.
2. ДІМ, інв. № Ж-549, Ж-568.
3. ДМКДУ, інв. № ГР - 8979.
4. ЛГМ, інв. № Ж-4627.
5. ЛІМ, інв. № Г-1609.
6. ЛНБВС, інв. № 12121.
7. ЛНБВС, інв. № 12125.
8. ЛНБВС, інв. № 30308.
9. ЛНБВС, інв. № 30310.
10. ЛНБВС, інв. № 30312.
11. НБВ, інв. № G-66387.
12. НКПКЗ, інв. № КПЛ-гр-1791.
13. НМІУ, інв. № Грл 1162, 1167.
14. НМІУ, інв. № Грл 1197.
15. НМІУ, інв. № М-168.
16. НМІУ, інв. № М-1294.
17. НМВ, інв. № 183325.
18. НХМУ, інв. № І-110.
19. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л., 1981. – 285 с.
20. Борщак І. Людина й історичний діяч Іван Мазепа. – К., 1992. – 54 с.
21. Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття / Каталог історико-мистецької виставки. 21.06-24.08. 2003 р. – К., 2003. – 64 с.
22. Грушевський М. До портрета Мазепи // ЗНТШ. – 1909. – Т. 92. – С. 246-248.
23. Грушевський М. Ще до портрета Мазепи // ЗНТШ. – 1910. – Т. 94. – С. 162-170.
24. Грушевський М. На українські теми. «Мазепинство» і «Богданівство» // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Т. LСII. – С. 94-102.
25. Дмитрієнко М., Походяща О. Портрети гетьмана І.Мазепи: ідентифікація образу та іконографічний аналіз зображень // СІД: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – К., 2007. – С. 242-284.
26. Завацький В., Цьось А., Бичук О., Пономаренко Л. Козацькі забави. – Луцьк, 1994. – 112 с.
27. Єнсен Альфред І. Мазепа: Іст. картини. – К., 1992. – 206 с.
28. Жолтовський П. Український живопис XVII – XVIII ст. – К., 1978. – 328 с.
29. Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1981. – 848 с.
30. Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана І.Мазепи // УІЖ. – 2007. – № 3 (474) – С. 152-167.
31. Ковалевська О. Гетьман. Осмислення. – К., 2009. – Т. 2. – 640 с.
32. Ковалевська О. Сучасні дослідження портретів І.Мазепи // Український історик. Журнал історії і українознавства. – 2010-2011. – Т. 47-48. – С. 168-180.
33. Лазаревський О. Заметки о портретах Мазепы // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – С. 456-462.
34. Лебединцев. Ф. К портрету гетьмана Мазепи // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – С. 188-191.
35. Литовченко А.В. Портрет Івана Степановича Мазепи //

Український портрет XVI-XVIII ст.: каталог-альбом. – К., 2006. – С. 278-279.

36. Мазепа: Збірник / Передм., упоряд. тексту й іл., комент. Ю.І. Іванченко. – К., 1993. – 240 с.

37. Осадча Ю. Портрети історичних діячів козацької доби в колекції ДІМ ім. Д. Яворницького // Грані. – 2005. – № 5. – С.106-110.

38. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – 416 с.

39. Павленко С. Зображення гетьмана І. Мазепа (кінець XVII – початок XX ст.). – Чернігів, 2010. – 144 с.

40. Павловський І. Малоросійський гетьман Іван Мазепа // Тр. Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – № 8. – С. 195-196.

41. Ровинский Д. Подробный словарь русских гравированных портретов. – СПб., 1899. – Т.І. – 1204 ст.

42. Сапожников Л. Загадочные портреты // Киевская старина. – 1884. – № 8. – С. 732-740.

43. Український портрет XVI-XVIII ст.: каталог-альбом / НХМУ; авт.-упор. Г.О. Белікова. – К., 2006 – 351 с.

44. Шевченко Т. Повне зібрання творів. В 10-ти т. – К., 1949. – Т.4. – 476 с.

45. Шендрік Л., Янович О. Гетьман у портретах // Криниця. – 1995. – №1-3. – С. 99-103.

46. Цибульський К. Научные приемы в научном деле // Киевская старина. – 1887. – Т. 6. – С. 382-387.

47. Цимбалістов А. Еще о портрете И. Мазепы // Киевская старина. – 1886. – Т. 7. – С. 365-371.

48. Эварницкий Д. К истории нашего края // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – № 2-3. – С. 51-62.

49. Chrystyna Marciuk. Muzeppa Ein Thema der französischen Romantik Malerei und Graphik 1823-1827. – München. 1991. – 120 с.

Дмитренко М.Ф., Походящая О.Б. Иконография гетмана Ивана Мазепы в отечественных и иностранных источниках

Авторы статьи рассмотрели иконографию гетмана Ивана Мазепы и провели сравнительный анализ изображений, созданных в разных художественных школах. Одновременно определены наиболее достоверные изображения, которые дают представление о нем, как о человеке и государственном деятеле. Особенное внимание было уделено вопросу восприятия образа гетмана в социуме его современниками и следующими поколениями через призму художественного наследия отечественных и европейских художников.

Ключевые слова: иконография, портрет, гетман, казацкое государство, украинская и европейская живопись.

Dmytriienko M.F., Pohodiashcha O.B. Iconography of hetman Ivan Mazepa in home and foreign sights

The authors of the article considered the iconography of hetman Ivan Mazepa and conducted the comparative analysis of the images created by different artistic schools. The most reliable images that give imagination about him as about a man and statesman are certain at the same time. The special attention was spared to the question of perception of image of hetman in society by his contemporaries and next generations through the prism of artistic inheritance of Native and European artists.

Key words: iconography, portrait, hetman, Cossack state, Ukrainian and European painting.

10.04.2013 р.

УДК 94(477):72.04+693.64«1696/1700»

В.І. Мезенцев

ЗАХІДНІ, УКРАЇНСЬКІ ТА РОСІЙСЬКІ ПРИЙОМИ В АРХІТЕКТУРІ Й ДЕКОРІ ПАЛАЦУ І. МАЗЕПИ В БАТУРИНІ

В статті на основі писемних, графічних та нових археологічних джерел розглядаються дискусійні питання про походження архітектури і декору головної резиденції гетьмана І. Мазепа у Батурині. Запропоновано версію про її спорудження видатним московським зодчим Й. Старцевим між 1696 р. та 1700 р. Показано комплекс прийомів центральноєвропейського, українського та московського бароко в архітектурі та орнаменталізації палацу. Публікуються нові комп'ютерні реконструкції екстер'єру споруди та фото будівельних і декоративних матеріалів.

Ключові слова: архітектура і декор палацу І. Мазепа в Батурині, впливи польсько-литовського барокового зодчества, керамічні прикраси київського і московського походження.

Палац на околиці м. Батурина Гончарівці є єдиною резиденцією Івана Мазепа та гетьманською садибою взагалі, де проводяться планомірні стаціонарні розкопки понад десять років. Архітектурно-археологічні дослідження його залишків становлять великий інтерес для вивчення місцевих та київських будівельно-декоративних прийомів та впливів Заходу і Росії на зодчество й мистецтво козацької держави.

Однак погляди вчених на походження архітектури, орнаменталізації і майстрів, а також аналогії й реконструкцію вигляду цього палацу лишаються розбіжними [1]. Стаття на основі писемних, графічних та нових археологічних джерел розгляне дискусійні питання про західні, українські та російські прийоми в архітектурі та оформленні Мазепиної вілли у Батурині. Основну увагу буде приділено ще маловивченим впливам московського бароко.

Розкопки решток палацу на Гончарівці почала археологічна експедиція Чернігівського національного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ) та Інституту археології НАНУ в 1995 р. У 2003-2012 рр. їх з перервами продовжила Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція за участі автора [2]. Її попереднім керівником був доцент Володимир Коваленко (ЧНПУ). З 2012 р. Батуринську експедицію очолює заступник директора Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя при ЧНПУ Юрій Ситий. Директор Інституту історії, етнології та права ЧНПУ, відомий історик Гетьманщини, проф. Олександр Коваленко надає велику допомогу в організації та фінансуванні Батуринської експедиції і публікації її матеріалів й документів з історії міста.

Очевидно, у другій половині 1690-х рр. І. Мазепа переніс свою головну резиденцію з цитаделі батуринської фортеці на околицю Гончарівку, що розташована за 2 км на південний схід від міста. Там він спорудив цегляний палац, який вперше згадується у Літописі Самійла Величка при описі